

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Een miskende denker

Bespreking van James S. Grotstein & Donald B. Rinsley (†) (Ed.) (1994), *Fairbairn and the origin of object relations*. Free Association Books, London; The Guilford Press, New York/London. ISBN 1-85343-340-3, 350 pagina's, prijs: £ 22.50

Arseen De Rijck

Een door sommigen vergeten en door anderen onontdekte pionier van de psychoanalyse wordt hier in ere hersteld. Dat althans is de bedoeling van de vele medewerkers aan dit boek.

Fairbairn was een eigenzinnige figuur die als psychoanalyticus afgezonderd leefde en werkte in het Schotse Edinburgh, ver van Londen, waar alle psychoanalytische activiteiten in Groot-Brittannië zich concentreerden. Dat belette hem niet er originele ideeën op na te houden en net als Melanie Klein was hij een systeembouwer. Vergeten we niet dat de meeste van zijn publicaties reeds dateren van de jaren dertig en veertig (gebundeld in *The psychoanalytic Studies of the Personality*, 1952).

Algemeen wordt Fairbairn, samen met Melanie Klein, beschouwd als de grondlegger van de objectrelatietheorie. In dit boek krijgen we door bijdragen van onder meer Otto Kernberg, Stephen A. Mitchell, Thomas Ogden en James S. Grotstein een helder overzicht van Fairbairn's vernieuwende ideeën.

Om te beginnen zette hij zich af tegen de libidotheorie zoals ze door Freud en de overige psychoanalytici tot dan verkondigd werd. Volgens hem is de libido geen drift die naar ontlasting zoekt en zich aanvankelijk overwegend auto-erotisch zou manifesteren. Hij is integendeel een energetische functie van het Ego in diens zoektocht naar aangepaste objecten. Derhalve functioneert hij niet volgens het lust-

principe maar volgens het realiteitsprincipe. Er bestaat vanaf de geboorte een compleet Ego (en geen Es), dat als sleutelfunctie heeft het zoeken naar een object dat aan zijn infantiele afhankelijkheidsbehoeften tegemoetkomt. De psychische ontwikkeling geschiedt van de infantiele afhankelijkheid van het primaire object, via een transitionele periode, naar de volwassen afhankelijkheid. Verder beschouwt hij de erogene zones niet als primaire determinanten van libidinale doeleinden maar als 'kanalen' die de hechting aan de vroegste objecten vergemakkelijken.

Opvallend is dat hij het belang van de driftmatige 'fasenontwikkeling' als kleiner ziet dan algemeen wordt aangenomen. Hij stelt de orale fase centraal. De anale, fallische en oedipale stadia degradeert hij tot 'technieken', gebruikt in de interacties en conflicten met de ouderlijke objecten. Verder ziet hij de agressie niet als een drift op zich, maar als een reactie op een frustratie in de omgang met de objecten.

Daar waar Melanie Klein in de relatie met de moeder het zwaartepunt bij de agressieve wensen van het kind legt, draait Fairbairn de zaken om. Omdat het kind zich door de moeder of het primaire object afgewezen voelt (door de niet volledige bevrediging van zijn wensen), krijgt het de indruk niet bemind te worden, evenmin als dat zijn liefde aanvaard wordt. Vandaar ook zijn gevoel dat zijn verlangens té gulzig en té agressief overkomen. Het trekt zich derhalve terug op de 'schizoïde positie': in plaats van op de relaties met anderen komt het zwaartepunt nu op de fantasmatische wereld en op de interne objecten te liggen.

In een poging de relatie met het primaire object toch goed te houden, worden de slechte kanten door het subject ervan afgesplitst en neemt het deze op zich door ze te internaliseren. Dit geeft aanleiding tot wat Fairbairn noemt de 'endopsychische structuur'. Alleen 'slechte objecten' (bad objects) zullen dus aanleiding geven tot

de vorming van psychische structuur (dit in tegenstelling met Melanie Klein voor wie zowel goede als slechte objecten tot psychische structuur zullen leiden). Goede objecten worden volgens Fairbairn zonder meer geïntegreerd en zullen bijvoorbeeld leiden tot geheugenvorming en leerprocessen.

Fairbairn onderscheidt in deze 'endopsychische structuur' bepaalde constellaties die telkens gevormd worden door de verbinding van een frustrerend aspect van het object met een corresponderend deel van het Ik dat betrokken is bij de desbetreffende splijtings- en verdedigingsprocessen. Hij spreekt van een prikkelend object en een libidinaal Ego aan de ene kant en een verwerpend en een antilibidinaal Ego aan de andere kant. Voor deze laatste formatie (namelijk het verwerpend object en het antilibidinaal Ego) bedacht hij de welbekende naam van 'inwendige saboteur', een term die hij later liet varen.

Wat Fairbairn betitelt als 'Ego' zou men nu geneigd zijn als 'Zelf' te omschrijven. Aldus zouden we de paren 'prikkelend object-libidinaal Ego' en 'verwerpend object-antilibidinaal Ego' beurtelings als 'Zelf' en 'Object-componenten' kunnen benoemen. Hierover komt Kernberg tot het besluit: 'Regarding the relations between Fairbairn's model and Egopsychology and objectrelationstheory, it seems to me that an impressive contribution of Fairbairn's theory resides in its proposal, at least ten years before the related work of Jacobson (1964) and of Mahler (1972), that the internal world of objectrelations starts out as a dyadic internalized relation between a Self-component and an objectcomponent, what we would now call a Self-representation and an Objectrepresentation' (p. 60).

Fairbairn was ook één van de grondleggers van de 'Zelf-psychologie'. Dit wordt door John Sutherland en Michael Robbins in dit werk omstandig toegelicht, waarbij laatstgenoemde de gelijkenis met bepaalde stellingen van Kohut aantoonst.

Fairbairn heeft ook de verdienste gehad ons, vanuit psychoanalytisch standpunt, heel wat psychopathologie beter te laten begrijpen. Indien we in ons psychoanalytisch werk vandaag met vrucht de leer der interne objecten

gebruiken, is dit mede aan hem te danken. Door een beschrijving van de positie die de patiënt beurtelings aanneemt tegenover zijn interne (slechte) objecten, namelijk aanvaarden of verwerpen (met verschillende aspecten als fascinatie, vluchten, uitstoten of weerhouden), komt Fairbairn tot een zeer aangename verklaring van de verschillende ziektebeelden. Mij heeft dit werk enorm geboeid omdat, voor zover ik weet, Fairbairns ideeën hier voor de eerste maal helder en volledig belicht worden. Bij het lezen wordt duidelijk hoezeer verschillende psychoanalytici door hem beïnvloed werden: onder anderen Winnicott, Kohut en in bepaalde opzichten ook Melanie Klein (onder zijn invloed zou zij bijvoorbeeld haar 'paranoid position' later veranderen in de 'schizoid-paranoid position'). Door zijn werk kunnen we al die patiënten waar splijtingsprocessen een grote rol spelen, beter begrijpen. Door aan te tonen dat veel slachtoffers van geweld met hun agressor een sterke masochistische relatie in stand houden en de schuld op zich nemen ('the moral defence' van Fairbairn), zijn we gaan inzien dat dit een wezenlijk bestanddeel van hun identiteit is geworden en dat derhalve zijn waarschuwing om met het duiden van hun schuldgevoel niet te rap om te springen, een gouden raad is.

Zeër zeker kan ook heel wat kritiek geformuleerd worden. Dit gebeurt onder anderen door Otto Kernberg. Hij verwijst onder meer (p. 57) naar een bespreking van Fairbairns werk door Winnicott en Masud Kahn (1953). Zij zijn het eens met Fairbairns opvatting dat het gevoel van de patiënt dat zijn moeder hem niet liefheeft aan de basis zou liggen van diens 'schizoïde positie'. Het is volgens hen evenwel moeilijk om uit te maken of dit te wijten is aan het in gebreke blijven van de moeder of aan de projectie van de haat van het kind op haar. Verder vinden zij het ongerijmd om te beweren dat de zuigeling vanaf zijn geboorte een separate eenheid is die naar een object zoekt dat afgescheiden zou zijn, en tezelfdertijd vol te houden dat er aanvankelijk een primaire identificatie met het moederobject bestaat waaruit het kind zich geleidelijk dient los te maken. Als het object niet gedifferentieerd is, kan het ook nog niet opereren als object. Dan hebben we een

zuigeling die 'seeking detension' is en zijn we terug bij Freud. Verder betoogt Kernberg dat er goede redenen zijn om ook aan de agressiviteit het driftstatuut toe te kennen.

Een andere ernstige kritiek betreft de rol die hij het Oedipuscomplex toedicht. Net als Kohut heeft hij vooral belangstelling voor dyadische relaties en niet voor triangulaire. Beiden degraderen het Oedipuscomplex tot een bijkomstige techniek om met problemen rond interne objecten (of voor Kohut met Zelfobjecten) om te gaan. Ik blijf aannemen dat het kunnen trianguleren van relaties een belangrijke stap betekent in de psychische ontwikkeling.

Ik zou dit boek warm willen aanbevelen, niet alleen omdat de figuur van Fairbairn hier zo uitmuntend belicht wordt, maar ook omdat het fundamentele vragen ter discussie stelt, onder andere: wat is een intern en een extern object, wat is een structuur en hoe moet het nu met de drifttheorie? Het geeft ook de gelegenheid om leerrijke vergelijkingen te maken met de theorieën van andere psychoanalytici.

Het boek eindigt met een bibliografie van Fairbairns werken en van publicaties van andere auteurs over hem. Ten slotte worden op het einde de voornaamste begrippen van Fairbairn gedefinieerd.

Literatuur

Fairbairn, W.R.D. (1952), *Psychoanalytical Studies of the Personality*. A Tavistock Publication. Routledge & Kegan Paul, Henley/Boston.

Winnicott, D.W. & M.R. Kahn (1953), Review of Psychoanalytic Studies of the Personality by W.R.D. Fairbairn. *International Review of Psychoanalysis*, 34, p. 329-333.

Dr. A. De Rijck is zelfstandig gevestigd psychoanalyticus en bestuurslid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse.

Trauma en de volgende generatie(s)

Bespreking van Ilany Kogan (1995), *The Cry of Mute Children. A Psychoanalytic Perspective of the Second Generation of the Holocaust*. Foreword

Janine Chasseguet-Smirgel. Free Association Books, London/New York. ISBN 1-85343-322-5, 177 pagina's, prijs: £ 15.95

Iki Halberstadt-Freud

De tweede-generatie-problematiek is niet alleen in Israël en Amerika, maar zeker ook in Nederland een bekend onderwerp. De auteur, een Israëlische psychoanalytica, heeft haar ervaringen met deze groep mensen – deels eerder gepubliceerd – verder uitgewerkt, verzameld en van een theoretische epiloog voorzien. Het boek bevat zeven hoofdstukken met uitvoerige behandelingsverslagen van even zovele analyses. Tevens wordt in ieder hoofdstuk de geraadpleegde literatuur kort weergegeven en afgesloten met een discussie die antwoord geeft op een aantal vragen. Deze formule is helder en het boek is zo goed geschreven dat het leest als een roman. Het geeft een evenwichtige en samenhangende visie op een specifiek probleemgebied, maar wel degelijk met ruimere strekking. De auteur verschaft inzicht in de psychische gevolgen van massale traumatisering, niet alleen voor de slachtoffers, maar ook voor hun kinderen en kleinkinderen. Zij laat zien hoe kinderen van de 'tweede generatie' ertoe neigen het onverwerkte verleden van de ouder(s) te actualiseren in hun eigen leven, alsof de gebeurtenissen van voor hun geboorte henzelf betroffen. Haar patiënten vertellen niet alleen over hun vaak bizarre belevenissen en fantasieën, maar zij voeren ondoorzichtige scenario's op of impulshandelingen, die meer doen denken aan dromen of slaapwandelen. Alle beschreven analyses betreffen kinderen of kleinkinderen van mensen uit de getto's en concentratiekampen van Europa. Na de tweede wereldoorlog vonden deze vluchtelingen in Israël weliswaar een nieuw vaderland, maar naar hun verhaal wilde niemand luisteren. De beschadigde ouders gebruiken onbewust hun kinderen als 'container' om hun eigen onverwerkte en onverwerkbare trauma's een plaats te geven. De kinderen moeten zich deze projectieve identificaties (het in een naaste ander leggen van niet erkende delen van de eigen beleving om zich vervolgens daarmee te kunnen vereenzelvigen) van jongs af laten welgevalen,

zonder dat ze de werkelijke gebeurtenissen kennen, laat staan dat de ouders in staat zijn hun gevoelens hierover mee te delen. Hun waarneming van het heden raakt gekleurd door een onbekend verleden en de kinderen van de tweede generatie volgen de dwang tot herhaling. Zij raken in allerlei onheil en ongelukken verstrikt, een vorm van acting out, van omzetten in handelingen, daar waar beleving uitblijft. Zij beschadigen soms anderen, vaak naasten, meestal zichzelf. Op die manier zetten zij het drama van de ouders ongewild voort. De analytica op haar beurt wordt in de overdracht door de patiënt als 'container' van zijn onbewuste preoccupaties gebruikt. Zij ontvangt projecties en onsamenvangende fragmenten, vaak in de vorm van ongerijmde daden, en reconstrueert een verleden dat aan de patiënt zelf onbekend was. Deze laatste gaat vaak dan pas op zoek naar de ontbrekende informatie, bij voorbeeld door zijn ouders als nog hierover te ondervragen. Kogan is geen zwijgende analytica, die af en toe zegt: 'Vertelt u daar nog eens wat meer over', maar een vrouw van vlees en bloed. Zij is op een authentieke manier geëngageerd met haar patiënten. Zij geeft geen intellectualiserende, rationele of pedagogische duidingen, maar doorleefde reflecties op de emotionele betekenis van dromen en metaforen. De overdrachtsanalyse staat centraal. Het is onvermijdelijk dat het verdragen en analyseren van dit soort overdracht een zware taak voor de analytica is. Zij hanteert haar tegenoverdracht als gevoelig instrument om te ontcijferen wat er in haar geprojecteerd wordt. Zij wordt beurtelings als slachtoffer en als beul gezien. Dit is een pijnlijk proces dat ook bij haarzelf met veel angst en twijfel gepaard gaat. In iedere behandeling is er wel een moment van crisis waarbij de wanhoop bij de analytica toeslaat. 'Had ik deze patiënt wel in behandeling moeten nemen, is hij of zij niet veel slechter af dan toen ik begon, was een analyse wel de juiste methode?' Tenslotte blijkt steeds dat het wel degelijk helpt om een meer coherente en 'ontgifte' versie van de vaak gruwelijke fantasieën aan de patiënt terug te geven. Dit gaat niet zonder zelf mee te beleven hoe deze laatste het verleden van zijn of haar ouders onderging. De vaak perverse en sado-

masochistische beleving en dito overdracht moeten verwoord worden. Onvolledig geweten en daardoor onverwerkbare trauma's hebben de neiging terug te komen in de vorm van handelingen en archaische symptomen in opeenvolgende generaties. De zogenaamde transgenerationale transmissie van trauma vindt vaak plaats langs moederlijke lijn, van moeder op dochter en kleindochter. Veel moeder-dochterproblemen passeren hier de revue. De heftige homo-erotische gevoelens die in de behandeling bij een vrouw naar boven komen, worden door Kogan niet gemedend of over het hoofd gezien. Gabrielle, een van de analysantes, is ongelukkig met haar man. Haar erotiserende overdracht verhult haar hunkering naar liefde van een moederfiguur. Haar lichamelijk en geestelijk zwaar beschadigde moeder stierf op het moment dat Gabrielle haar tweede kind ter wereld bracht. Dit kind werd als het ware de erfgenaam van de band met de moeder, zij representeerde de geliefde en gehate moeder, maar ook het kleine hulpeloze meisje dat Gabrielle in zich meedraagt. Zij werd verlaten zoals Gabrielle als baby verlaten was, zij werd doodgewenst, zoals Gabrielle haar moeder doodgewenst had. Het leven van de moeder was gekoppeld aan de dood van de dochter en omgekeerd. Gabrielle wilde haar behandeling voortijdig afbreken en Kogan verheelt ons niet hoe pijnlijk dit voor haar was. Kogan doorbreekt de impasse door via haar eigen beleving te reconstrueren wat de overdrachtsboodschap was: angst voor afwijzing vanwege een psychologisch onderzoek waarin de beschadiging van het dochtertje in verband werd gebracht met een vroege verlating. Het doorwerken van Kogans eigen pijnlijke reacties als angst, woe-de, krenking, bijvoorbeeld als iemand wegblijft of dreigt de behandeling af te breken, blijkt steeds onmisbaar om achter de gevoelens van de patiënt te komen. Isaac is een jongeman die op zijn vader schiet en hem verwondt als deze hem van een zelfmoordpoging probeert te weerhouden. Isaac belandt in een psychiatrische kliniek waar Kogan hem behandelt. Op een kwade dag, als Isaac inmiddels bij haar thuis in behandeling is, weigert hij te vertrekken. De analyse van

haar eigen angst brengt Kogan op het spoor dat Isaac niet alleen gewelddadig is, maar ook zijn angst voor nabijheid via projectie in haar legt, waarmee zij zich op haar beurt identificeert. Kogan neemt vrij zware gevallen in analyse, al is Isaac wel extreem in de war.

Een steeds terugkerend thema is de agressie die tegen de therapeut en de therapeutische alliantie gericht is. Deze destructieve neigingen dienen er onder meer toe om te testen of de analytica overleeft en de aanvallen op haar persoon, haar narcisme en haar creativiteit kan doorstaan. Als dit het geval blijkt, treedt er rust in en begint een nieuwe, meer heilzame fase in de behandeling.

Bij deze tweede generatie kinderen van hevig getraumatiseerde ouders is moord en zelfmoord een steeds weerkerend thema. Onge lukken of 'toevallige' rampspoed, zoals bij Josepha, die roekeloos rijdt en een auto-ongeluk veroorzaakt waarbij haar vier maanden oude dochtertje overlijdt en zij zelf zwaar gewond raakt. Of het overlijden van Rachels minnaar tijdens de geslachtsgemeenschap. Rachel (eerder, als kind, al behandeld door Judith Kestenberg) ontdekt op haar negentiende het geheim dat zij een 'vervangkind' is van het gezin van de vader dat vergast werd. De heftigheid van de demonstratieve daden (enactments) is veel groter dan gebruikelijk. De patiënten neigen tot 'concretisering'. Dat wil zeggen dat zij hun naasten meeslepen in allerlei vaak destructieve acties, die het (verzwegen) verleden van de ouders weergeven. Dit gaat meestal gepaard met veel onbewust schuldgevoel. Deze kinderen kunnen moeilijk loskomen uit hun eerste banden, terwijl subject en object, welke gevoelens bij wie horen, soms slecht te onderscheiden zijn. Doordat zij geen afscheid kunnen nemen, slecht individualiseren en dus niet kunnen rouwen, lukt het hun evenmin om tot een liefdesrelatie te komen. Hun vermogen tot fantaseren is beschadigd, het ontbrekende intrapsychische leven wordt buitenwaarts opgevoerd. Zij gebruiken de analytica als stortplaats voor hun onbewuste en ongewenste inhouden. Zij ondernemen van alles binnen en buiten de overdracht, teneinde

psychische pijn teniet te doen en de onzegbare inhoud naar buiten te werken (externaliseren). Kogan heeft de capaciteit om deze 'metaforen in daden' te verstaan en te interpreteren. Isaac laat in een psychotische episode zijn identiteitspapieren bij haar liggen nadat zij hem psychiatrisch heeft laten opnemen. Zij interpreteert dit voor zichzelf als een boodschap dat hij zal terugkeren om zijn verloren identiteit samen met haar te zoeken, ondanks het feit dat hij de behandeling maanden eerder verlaten had. Kogan is in staat om veel warmte en 'holding' te verschaffen. Zij grijpt ook in waar nodig, bijvoorbeeld door een wegblijver op te bellen, of erop te staan dat iemand die weg wil lopen eerst nog een aantal keren komt om duidelijk te krijgen waarom hij of zij dat wil. Vaak weet zij de sleutel tot het haar in daden opgegeven raadsel te vinden, te bevatten (containing) en het alsnog in affectief betekenisvolle woorden om te zetten. Een voorwaarde voor het doen van dit soort behandelingen is wel dat men niet bang is voor acting out. Evenals bij kinderbehandelingen wordt de boodschap niet in woorden maar in daden gestuurd en moet deze vervolgens gedecodeerd worden. Deze patiënten hebben vooral behoefte aan iemand die hun acting out verstaat, en hun het gevoel geeft dat er nog hoop is, dat er iemand in ze gelooft en dat ze recht van bestaan hebben. Hun gemartelde ouders hebben hun kinderen geen hoop, geen geloof in een toekomst, geen vertrouwen in hun medemensen kunnen geven in deze gezinnen waar de dood overheerst.

Dit boek is warm aanbevolen omdat het fraaie staaltjes van een geavanceerde techniek biedt. Gevoeligheid voor de manier waarop onuitsprekelijke, niet gesymboliseerde wonden tot uiting komen, vaak in acties, is niet alleen bruikbaar voor tweede-generatie-oorlogsslachtoffers maar ook voor anderszins (transgenerationeel) getraumatiseerden.

Dr. H.C. Halberstadt-Freud is vrijgevestigd psycholoog-psychoanalyticus voor kinderen en volwassenen.

Psychoanalyse en Literatuur

Bespreking van: Johannes Cremerius, Gottfried Fischer, Ortrud Gutjahr, Wolfram Mauser, Carl Pietzcker (Hgg.), besorgt von Wolfram Mauser (1995), *Psychoanalyse und die Geschichtlichkeit von Texten* (Freiburger literaturpsychologische Gespräche, Bd. 14). Königshausen & Neumann, Würzburg. ISBN 3-8260-1045-0, 320 pagina's, prijs: DM 39,80

Anna Hausdorf

In de zomer van 1994 ontmoetten psychoanalytici en literatuurwetenschappers elkaar voor de negentiende keer in Freiburg om over de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van psychoanalyse en literatuurwetenschap van gedachten te wisselen. Het thema psychoanalyse en literatuur(wetenschap) blijkt voor menig literatuurwetenschapper, maar ook voor menig psycholoog, nog steeds een heet hangijzer te zijn. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat zowel de theorie als de praktijk van de freudiaanse psychoanalyse in onze tijd nog steeds omstreden is. Juist de popularisering van de psychoanalyse versterkt de reeds bestaande misvattingen over de psychoanalyse. Bovendien wekken nieuwe en vooral kortere therapieën de indruk, dat de klassieke analyse achterhaald zou zijn. Aan de andere kant is het de complexiteit van haar theorie die het voor de literatuurwetenschapper onmogelijk maakt, de psychoanalyse als metawetenschap voor zijn eigen vak op waarde te kunnen schatten. Dit soort bedenkingen leidt steeds weer tot een discussie over de vraag of dieptepsychologische interpretatie van literaire teksten wel wetenschappelijk te noemen is. Het op een na laatste deel in de serie *Freiburger literaturpsychologische Gespräche* bundelt de bijdragen van de Freiburger 'Arbeitstagung' van 12 – 14 mei 1994, die gehouden werd onder het motto *Psychoanalyse und die Geschichtlichkeit von Texten*. Het doel van de conferentie was – zoals de redacteurs in hun voorwoord schrijven – tweeledig: ten eerste zou getracht worden een antwoord te vinden op de vraag, of psychische structuren die uit een ver verleden stammen

heden nog analyseerbaar zijn. Ten tweede zou kritisch worden gekeken naar de vraag, of er zonder meer van uit kan worden gegaan dat het psychische door de eeuwen heen onveranderlijk is. Met andere woorden: in de discussie staat dus één van de oudste vooroordelen centraal waar de psychoanalyse mee te kampen heeft, namelijk het verwijt dat zij ahistorisch zou zijn.

Van de voordrachten die in de verzamelbundel zijn opgenomen, worden de meer theoretisch georiënteerde bijdragen onder het kopje 'Zur Theorie' gerangschikt. De interpretaties van verschillende literaire teksten vindt men onder het label 'Zur Geschichte'. Deze indeling brengt de lezer enigszins in verwarring. Het woord 'Geschichte' heeft betrekking op het voorval, de gebeurtenis en het maatschappelijke en culturele ontwikkelingsproces. De term 'Geschichtlichkeit' daarentegen is, wanneer hij wordt gebruikt in verband met literaire teksten, als begrip overgedetermineerd. 'Geschichtlichkeit' refereert niet alleen aan de literaire tekst, die onder bepaalde historische voorwaarden is ontstaan. Ook de lezer zelf is door zijn eigen tijd beïnvloed. Dus aan het historische aspect is – zoals Pfister stelt – altijd een individueel aspect verbonden.

Gelukkig wordt bij het lezen van de meer theoretisch georiënteerde artikelen al snel duidelijk dat het er niet slechts om gaat de opvatting van het vermeende ahistorische karakter van de psychoanalyse te weerleggen, maar vooral ook om de weg te effenen voor de literatuurpsychologische geschiedschrijving. Bij nadere beschouwing valt op dat deze poging beperkt blijft tot de theorie van Freud. De auteurs werken vooral met het relatief beperkte begrippenkader van de freudiaanse theorie. Aan nieuwere ontwikkelingen op het gebied van de psychoanalyse wordt weinig aandacht besteed. De interne kritiek op bijvoorbeeld de gendercategorieën van de psychoanalyse blijft in zijn geheel buiten beschouwing. Ook de school van Lacan komt slechts in één bijdrage aan de orde. Mijns inziens kan echter alleen het overdenken van deze ontwikkelingen in het kader van de psychoanalytische theorie als geheel leiden tot nieuwe inzichten die vruchtbaar zijn voor een geschiedschrijving van de literatuurpsycholo-

gie. Een gemiste kans dus, hoe gedegen de bijdragen ook zijn.

Algehele overeenstemming lijkt bij de auteurs te bestaan over het uitgangspunt van de discussie dat de psychische structuren van het individu historisch en sociaal gedetermineerd en dus aan verandering onderhevig zijn.

Walter Schönau tracht in zijn bijdrage, getiteld *Zum Problem der Unterscheidung variabler und konstanter Elemente in der psychoanalytischen Interpretation*, de these te weerleggen dat een psychoanalytische tekstinterpretatie ahistorisch te werk gaat. Hij gaat uit van de psychoanalytische theorie zelf en speurt in de droomtheorie naar constante en variabele factoren. Zoals in de droomtheorie het variëren van de beelden (of zelfs de inhoud) van een droom nog niet bewijst dat de mechanismen van de droom zijn veranderd, is de interpretatie van literatuur volgens Schönau in de eerste plaats een kwestie van receptie. Hij ziet een ahistorische interpretatie dan ook niet als inherent aan de psychoanalytische methode, maar als een gevolg van een reductionistische toepassing van verschillende factoren van de psychoanalytische theorie.

Wat Schönau op het niveau van de freudiaanse theorie uiteenzet, behandelt Reiner Wild vanuit een andere invalshoek. Hij baseert zijn gedachtengang op de civilisatietheorie van Norbert Elias en pleit ervoor, literaire teksten uit het verleden in de context van maatschappelijke veranderingen te interpreteren. Wat Wild nog als premisse inbrengt, namelijk dat beide topische modellen van Freud algemeen geldig zijn, ziet Wolfgang Gabler als voorwaarde voor een psychoanalytische literatuurgeschiedschrijving. Om recht te doen aan het feit dat literatuurgeschiedenis als diachronisch proces moet worden gezien, moet de psychoanalytische literatuurwetenschap zich van een interpretatietheorie bedienen, waarin de historische aspecten en de sociale gedetermineerdheid van de psychische structuren een immanent bestanddeel zijn van het analytische begrippenkader. Gabler stelt voor om via de Überich-analyse tot een geconceptualiseerd Überich-begrip te komen. Slechts dan kunnen, naar Gabler meent, de begrippen 'individueel' en 'sociaal' zinvol in relatie tot elkaar worden gebracht en

kan worden aangetoond dat sociale structuren aan verandering onderhevig zijn.

Reimut Reiche stelt in zijn artikel vooral de vaak reductionistische toepassing van de psychoanalyse in de andere (sociale) wetenschappen verantwoordelijk voor het feit dat de dialoog van psychoanalyse en maatschappij in een impasse is geraakt. Weliswaar pleit Reiche voor een meer filosofische aanpak, maar ook zijn betoog beweegt zich binnen de grenzen van het hedendaagse kennisniveau wanneer hij uiteenzet dat het filosofische discours over het begrip 'objectieve waarheid' altijd constructivistisch en communicatief van aard is. Of anders gesteld: de interpretatie van de psychologische en sociologische werkelijkheid is steeds een interpretatie van gegevens binnen een specifiek denkmodel.

Enigszins diametraal op deze redeneringen staat het referaat van Rudolf Heinz met de titel *Ideen zu einer (mehr – als –) Psychoanalyse literarischer Texte*. Heinz gaat uit van de overweging dat de tekst niet alleen de denkinhoud en het denkproces van het schrijvend subject overbrengt, maar dat ook de literaire vorm en de receptie van de tekst in de inhoud worden weerspiegeld. Hij uit kritiek op de psychoanalytische hermeneutiek omdat zij deze invalshoek negeert en zich als een puur 'ödpal-dramatische Gehaltshermeneutik' afsluit voor de tekst in zijn autoreferentiële aspecten. Heinz pleit ervoor een psychoanalytische teksttheorie te formuleren die recht doet aan de drie delen die de autoreferentialiteit van teksten volgens hem typeren, namelijk de sacrale, de profane en de eschatologische autoreferentialiteit, maar die tevens oog heeft voor de invloed van de moderne techniek op de teksten. Het is wel een (te) ambitieus voornemen, om in een voordracht van pakweg dertig minuten tot een 'philosophische[n] Dichtungs- und Kunst-begriff der Moderne' te willen komen. In ieder geval heeft hij een lans gebroken voor de 'linguistic turn' van de Lacaniaanse psychoanalyse, en meer nog voor de aanvaarding binnen het psychoanalytische denken van de consequenties die aan de schizofrenie-analyse van Deleuze en Guattari verbonden zijn.

In het tweede deel van het boek wordt de theorie in praktijk gebracht. Aan de hand van lite-

raire teksten wordt nagegaan hoe onderwerpen zoals de genese van de moederliefde, het verwerven van de manlijke identiteit, of incestfantasieën in de literatuur zijn verwerkt en of deze psychoanalytische onderwerpen in de teksten aan verandering onderhevig zijn. Het spectrum van de teksten is rijk geschakeerd: het varieert van de Griekse mythologie tot aan de hedendaagse literatuur. Zo laat bijvoorbeeld Renate Böschstein in haar bijdrage zien dat de bewerkingen van de Medea-stof opvattingen weerspiegelen uit de verschillende tijdvakken waarin de bewerkingen zijn ontstaan. Ondanks de verscheidenheid van de socialisatiepatronen door de eeuwen heen vindt Böschstein één constante: het gedrag van de vrouw tegenover haar kinderen wordt bepaald door de moederfiguur die de vrouw heeft geïnternaliseerd en door de betekenis die de vrouw aan deze moederfiguur toekent.

Matthias Kettner toont aan welke inhoudelijke veranderingen 'das Unheimliche' heeft ondergaan sinds Mary Shelley's *Frankenstein*. Ortrud Gutjahr analyseert de vertelstrategie in Adelbert Stifters *Brigitta* en Verena Ehrich-Haefeli onderzoekt de genese van 'Mütterlichkeit' in Brentano's *Chronika eines fahrenden Schülers*. Walter Blank onderwerpt de Wolfram-Analyse van Bertau aan een kritisch onderzoek en komt tot de conclusie dat de psychoanalytische categorieën van Freud niet zonder meer geschikt zijn voor het registreren van de historische dimensie van de tekst. Wel kunnen zij net als andere wetenschappelijke disciplines hulp bieden bij de interpretatie van de gegevens. Joachim Pfeiffer tracht in zijn bijdrage de drijfveren voor het handelen van Tjil Uilenspiegel te reconstrueren, en Jane Austens *Emma* wordt door Hannelore en Horst Breuer vanuit een psychoanalytische en een psychohistorische invalshoek bekeken.

Carl Pietzcker onderzoekt in zijn voordracht *Herakles und Kameraden. Zum Wandel einer Phantasie* de veranderingen in het beeld van de mannelijkheid door de eeuwen heen, en komt tot de voor de hand liggende conclusie dat zowel historische als maatschappelijke veranderingen invloed hebben op de manier waarop mannen hun geslachtsidentiteit verwerven en op de wijze, waarop zij deze identiteit in hun gedrag uit-

dragen. Het zal niemand verbazen dat hij gezien het hedendaagse socialisatiepatroon en het streven naar gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen in de maatschappij voorspelt dat de ambivalentie bij mannen ten opzichte van hun identiteit zal toenemen en dat deze verandering ten slotte ook in literaire fantasieën tot uitdrukking zal komen. Pietzckers vermoeden dat de fantasie waarin 'der Mann die Frau liebt, aufsteht, sie verläßt und in den Kampf zieht' die sinds de Griekse mythologie in de literatuur steeds weer naar voren komt, uiteindelijk uit de moderne literatuur zal verdwijnen lijkt me dan ook niet uit de lucht gegrepen.

De bijdrage van Thomas Anz, *Psychoanalyse der literarischen Moderne*, sluit de cirkel van psychoanalytische theorie en haar toepassing op literaire teksten letterlijk en figuurlijk, want zoals bekend, maakt niet alleen de interpreter gebruik van de psychoanalyse, ook de auteurs ontkomen niet (meer) aan het freudiaanse gedachtengoed. Wat overigens niet betekent, dat een auteur die met de psychoanalytische theorie vertrouwd is, deze kennis ook bewust in de literaire tekst verwerkt. Hier staat, zo stelt Anz, de psychoanalytisch georiënteerde interpreter voor de opgave aan te tonen hoe 'psychoanalytisches oder psychoanalyse-ähnliches Wissen in die Thematik, Motivik und Form literarischer Texte der Moderne transformiert wird' (p. 317); een taak waarbij het gebruiken van categorieën als 'Einfluß' of 'Wirkung' door de interpreter niet voldoende zal zijn. Anz ziet dit interpretatieproces als een 'Interaktionsdrama', dat wordt gekenmerkt door 'starke Rivalitäten, Prioritätsansprüche, aber auch gegenseitigen Respekt' (p. 317).

Het is vooral de diversiteit van de artikelen die de lectuur van het boek boeiend maakt, ook al zal de expert weinig nieuws aantreffen. Voor diegenen onder ons die zich beroepshalve met literatuur en psychoanalyse bezighouden, zal het boek een welkome completering van de boekenkast zijn en voor de geïnteresseerde leek biedt het een prettige kennismaking met de methodologie van de literatuurpsychologie.

Literatuur

Elias, N. (1939), *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Unter-*

Boeken

suchungen, Bd. I-II. Haus zum Falken, Basel.

Pfister, H.-J. (1981), *Strategien der Interpretation. Ein Beitrag zur Literaturpsychologie*. Europäische Hochschulschriften Reihe I, Deutsche Sprache und Literatur Bd. 411). Lang, Frankfurt am Main.

Dr. A. Hausdorff is germaniste. In 1996 is zij aan de RU Groningen gepromoveerd op het proefschrift: *Thema und Variationen. Eine literaturpsychologische Studie zu Leben und Werk Claire Golls*.